

ביטול עבודה-זרה

פתיחה

"שֶׁמֶר-לָךְ--אֶת אֲשֶׁר אָנֹכִי, מִצִּוְךָ הַיּוֹם; הֲנִי גֵרֶשׁ מִפְּנֶיךָ, אֶת הָאֱמֹרִי וְהַכְּנַעֲנִי, וְהַחִתִּי וְהַפְּרָזִי, וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי. הַשֶּׁמֶר לָךְ, פֶּן-תִּכְרֹת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ, אֲשֶׁר אֵתָּה, בָּא עֲלֶיךָ, פֶּן-יִהְיֶה לְמוֹקֵשׁ בְּקִרְבְּךָ. כִּי אֶת-מִזְבְּחֵתָם תִּתְּצוּן, וְאֶת-מִצְבְּחֵתָם תִּשְׁבְּרוּן וְאֶת-אֲשֵׁרֵי תִכְרֹתוֹן"

(שמות ל"ד, יא-ג).

בשיעורים הקודמים, עסקנו מספר פעמים בדרכים לבטל איסורים. בשיעור זה ננסה לעמוד על הדרכים השונות לביטול ע"ז, תחום הדומה במקצת לביטול איסורים.

אנו יודעים כי בביטול איסורים קיימים שני מסלולים: הביטול המציאותי, והביטול הפסיכולוגי קוגניטיבי. בביטול המציאותי, האיסור נפגם באופנים שונים ובכך נפקע שם האיסור. בביטול הקוגניטיבי החפצא של האיסור אינה נפגעת אלא הביטול נעשה במחשבת האדם (לדוגמה - ביטול ברוב).

בשיעור זה נבחן האם גם בע"ז קיימים שני מסלולים אלו של ביטול.

המשנה בפרק הרביעי של מסכת ע"ז מגדירה את דרכי הביטול: "כיצד מבטלה? קטע ראש אונה, ראש חוטמה, ראש אצבעה, פחסה אף על פי שלא חיסרה - בטלה. רקק בפניה, השתין בפניה, גררה זורק בה את הצואה - הרי זו אינה בטילה. מכרה או משכנה רבי אומר ביטל וחכמים אומרים לא ביטל".

כל הדרכים המנויות במשנה עוסקות בביטול מציאותי, בו העובד עושה מעשה המפגין חוסר יחס, זלזול, ניתוק, ובכך העבודה מתבטלת. בשיעור זה ננסה לבחון האם קיים מסלול נוסף בו המוקד הוא פסיכולוגי קוגניטיבי

האם ניתן לבטל עבודה-זרה בדרך פסיכולוגית

המעין בפסוקי התורה לא ימצא אפשרות לביטול איסור ע"ז. התורה במקומות רבים מזהירה כי אסור להנות מע"ז:

"פְּסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תִּשְׂרֹפֹן בָּאֵשׁ. לֹא תִחַמְדַּם כֶּסֶף וְזָהָב עֲלֵיהֶם וְלִקְחֹתָ לָךְ פֶּן תִּנְקֹשׁ בּוֹ כִּי תִעֲבֹת ה' אֱ-לֹהֶיךָ הוּא. וְלֹא תָבִיא תֹעֵבָה אֶל בֵּיתְךָ וְהָיִיתָ חֶרֶם כְּמֹהוּ שֶׁשָּׁךְ תִּשְׁקָצְנוּ וְתַעֲב תִּתְעַבְּנוּ כִּי חֶרֶם הוּא" (דברים ז', כה-כו).

חכמים וכן פרשני המקרא התלבטו במשמעות המילה 'פְּסִילֵי' המופיעה בפסוק. מדברי התוספתא בע"ז פרק ה וכן מדברי ר' יוסף בגמרא בע"ז (נב), עולה כי הוראת המילה היא פסול. אולם מדברי עולא בגמרא שם נראה כי הוראתה של המילה היא פסל.

ע"פ ההסבר הראשון אע"פ שהגוי פסל את אלוהיו, ובכך לכאורה ניתק את יחסו עמו, מלמדנו הכתוב שיש לשורפו

באש ולא לקחת את הכסף והזהב שעמו. אולם ע"פ ההסבר השני אין הפסוק אוסר הנאה מפסל שהעובד ניתק מגע ממנו. לאור שני ההסברים הנ"ל, יש לבחון מה תהיה משמעות פעולת השריפה המופיעה בפסוק. האם היא מכשירה את הביטול הרוחני - 'הפסילה', ובכך משלימה את פעולת הביטול, או שמא היא חובה נוספת, ואין ביטול פסיכולוגי לע"ז אלא וחובת השריפה היא דרישה נוספת של תורה הבאה לנתק בין האדם לפולחן האלילי.

מדברי התוספתא משמע כי אכן לא ניתן לבטל ע"ז וז"ל:

"יכול עבודה זרה שביטלה גוי תהא מותרת תלמוד לומר 'פְּסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם' - שלהם, את שנוהג בו לשום אלוה בין שאינו נוהג בו לשום אלוה אסור"

התוספתא סבורה כי ביטול פסיכולוגי 'את שאינו נוהג בו לשם אלוה' אינו מתיר את השימוש בע"ז, ובכדי לבטל ע"ז יש לפגום בחפץ באחד מן הדרכים שהורו לנו חכמים.

הרמב"ם בהלכות ע"ז פוסק:

"עבודת כוכבים של עובדי כוכבים שבטלוה קודם שתבא לידי ישראל הרי זו מותרת בהנאה, שנאמר פְּסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תִּשְׂרֹפֹן באש כשבאו לידינו והן נוהגין בהם אלהות. אבל אם בטלוה הרי אלו מותרין".

נראה כי הרמב"ם פוסק נגד התוספתא ולדידו ביטול פסיכולוגי מועיל 'אבל אם בטלוה הרי אלו מותרין'. השו"ע בסימן קמו אינו מעתיק את דברי הרמב"ם, ונראה שהוא דורש ביטול בפועל ולא רק נתק רוחני כפי שמציע השו"ע.

יאוש בע"ז או פסלים שבעליהם אבדו את השליטה בהם

הגמרא מביאה את סיפורו של רבי אלעזר הקפר:

"אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יהושע בן לוי: פעם אחת הייתי מהלך אחר ר' אלעזר הקפר בריבי בדרך, ומצא שם טבעת ועליה צורת דרקון, ומצא עובד כוכבים קטן ולא אמר לו כלום, מצא עובד כוכבים גדול ואמר לו: בטלה, ולא בטלה, סטרו ובטלה" (מג.).

מסיפורו של רבי אלעזר לומדת הגמרא הלכות רבות, ואחת מהן הינה כי ע"ז שהלכה לאיבוד ובעליה מתייאשים ממנה לא מתבטלת. על כך יוצא בשצף קצף רבי חנינא הסבור כי ייאוש של העובד כוכבים מן הפסל שלו מבטלו, אולם דבריו של רבי חנינא הן נגד תוספתא מפורשת:

"...נפלה עליה מפולת שטפה נהר או שנטלוה ליסטין כגון מלחמתו של יהושע אם עתידין הבעלים לחזור עליה אסורה, ואם לאו מותרת".

בדברים רוחניים המהווים עבור בעליהם מקור השראה, יש לחשוש שגם אם נוצר נתק פיזי משמעותי - הבעלים יחפשו את החפץ. לדוגמה, גל צונמאי בתאילנד ששטף מספר פסלים לא יתיר את בעליו של הפסל לחפשו ולהשיבו למקומו. מכאן

הנחת היסוד הינה שעבודה חד פעמית של פסל אסרתו לעולם, ביטול מועיל רק בפסל שלא נעבד.

ביטול עבודה זרה - זהות המבטל

מי יכול לבטל עבודה זרה? אומרת המשנה:

"והנכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל חברו, וישראל אינו מבטל עבודה זרה של נכרי" (פ"ד משנה ד).

מדוע ישראל אינו יכול לבטל עבודה זרה של גוי? הרמב"ם בפירוש המשניות מבאר:

"אמר ה' בעבודה זרה דגוי 'פסילי אלהיהם תשרפון באש' - משעה שפסלו נעשה לו אלוה. ואמר בעבודה זרה דישראל 'ושם בסתר' - עד שיעשה לה דברים שבסתר, כגון שיקטר לה או ישתחוה וכיוצא בזה".

מדברי הרמב"ם משמע כי הדבר נובע מהמוקד באיסור עבודת כוכבים אצל גוי לעומת עבודה זרה של יהודי. בע"ז של נוכרי הדגש הוא בחפצא, כלומר גוי יכול להטיל שם על החפץ הנעבד, ואילו אצל ישראל הדגש הוא על העבודה. שני המסלולים השונים של העבודה יוצרים פער כזה שיהודי בדרך עבודתו הייחודית אינו יכול לבטל ע"ז של נוכרי.

לאור הסבר זה, מדוע אם כן יכול נכרי לבטל ע"ז של ישראל? נראה כי מאחר שיש ביכולתו של הנוכרי להשפיע על החפץ הנעבד, יש בידו גם להפקיע שם ע"ז מעבודה של יהודי. לעומת זאת, מוקד הע"ז של יהודי הוא הגברא - צורת זיקה זו אינה מאפשרת להסיר שם מהחפצא על ע"ז, וגם אם יהודי יתנהג באופן מזלזל כלפי האלילים אין בידו לפוסלם.

מהיכן נובע פער זה? הרא"ל נוהג להסביר כי בע"ז של ישראל ישנו מוטיב מיוחד שלא קיים בע"ז של נוכרי. ישראל חייב על הפן של עזיבת ה', הבגידה, ואילו גוי חייב על העבודה לאל אחר.

אם נפתח את יסודו של הרא"ל נאמר כך: יהודים הם 'בנים של מלך', ולכן הליכה אחר אלוהים אחרים היא בגידה כפולה ואישית יותר. משל למה הדבר להבדל בין מרגל זר למרגל בן הארץ. המרגל בן הארץ יוכתם באופן תמידי ולא יכול להחזיר את מערכת הקשרים בינו לבין עמו גם יתקן את נזקי הריגול שלו, המרגל הזר יכול במידה ויכול לתקן את נזקים שנגרמו בפעולת הריגול יכול לכפר על פשעו. כך גם בע"ז של ישראל הקרבה והזיקה בין ישראל לקב"ה לא מאפשרת להם להסיר את שם ע"ז שלו.

ע"ז של נוכרי שהגיע לידינו של ישראל

בפסקה הקודמת דבקנו בהסבר הרמב"ם בפרוש המשניות, ממנו עולה כי ההלכה שישראל אינו יכול לבטל ע"ז של נוכרי היא מדאורייתא².

אולם בגמרא בדף מב. מובאת שיטת רבא הסבור כי הבעיה היא מדרבנן³. מעיקר הדין ישראל יכול לבטל עבודה זרה של

מובן מדוע בע"ז יש צורך שהיאוש יהיה מדעת בצורה שיהיה ברור לנו שהעובד לא ירצה להשיב את החפץ לרשותו.

אביי בגמרא גם הוא דוחה את דבריו של רבי חנינא וקובע כי היאוש הממוני מן החפץ אינו גורם לאדם יאוש מן האיסור. גם אם מן הצד הממוני החפץ נחשב אבוד ומנותק מן הבעלים, מאחר והזיקה הרוחנית לא נותקה החפץ אסור.

נשתברה מאליה

מקום נוסף בו אנו מוצאים אפשרות לביטול פסיכולוגי, הינו במקום שבו עייפות החומר גרמה לפסל הע"ז להתנפץ לרסיסים, אולם לא נעשה מצד האדם דבר שגורם להרס הפסל. במקרה זה נחלקו ר"י ור"ל בגמרא (מב.). לדעת ר"י ע"ז שנשתברה מאליה אסורה, ואילו לדעת ר"ל היא מותרת.

הרמב"ם בפרושו לסוגייה מעלה שאלה מעניינת. מדוע ר"י אוסר ע"ז שנשתברה מאליה, הרי אנו יודעים כי קיימים מקרים בהם ניתוק של בעלים מן הפסל גורם לביטול ע"ז שבו. כך למשל המשנה בפרק רביעי קובעת כי "ע"ז שהניחוה עובדיה בשעת שלום מותרת, בשעת מלחמה אסורה".

לדעת המשנה כאשר עובד ע"ז עוזב את פסלו ולא שב אליו, ניתן להבין כי הוא התנתק ממנו, והיא מותרת. מכאן אנו רואים כי ניתן לבטל את הפסל באופן פסיכולוגי קוגניטיבי, ואין צורך בביטול מציאותי, ואם כן מדוע לא נתיר ע"ז שנשתברה מאליה?

בכדי לתרץ זאת מעלה הרמב"ם יסוד חשוב, ומחלק בין יאוש מדעת בו העובד מתנתק מן החפץ מתוך מודעות, לבין יאוש שלא מדעת. בע"ז שנשתברה מאליה אין לנו גילוי דעת שהבעלים אכן התייאשו ממנה. אולם, בע"ז שבעליה עזבה לפני כמה שנים, והתנתקו ממנה במודע, יש לנו ידיעה כי אלה לא ישובו לעובדה וזהו יאוש מדעת. שוב אנו רואים כי הניתוק הפסיכולוגי צריך להיעשות מתוך מודעות כי הבעלים לא ישובו לעובד את הפסל.

ביטול עבודה זרה - זהות העובד

התוספתא בפרק ה' מחלקת בין ע"ז של ישראל לעבודה זרה של נוכרי: לע"ז של ישראל אין ביטול, ואילו לע"ז של נוכרי יש ביטול, מהי הסיבה לחילוק זה? אומרת התוספתא:

"גוי שעשה עבודה זרה מותרת עד שתיעבד לפיכך יכול לבטלה. ר' אומר משום ר' יעקב אם עשאה ישראל מתחילה אין יכול לבטלה".

בדברי התוספתא טמונה הנחת היסוד, כי האופן בו נכנס האיסור קובע את דרך הוצאתו. לכן, בע"ז של ישראל הנאסרת מתחילתה, ביטול ללא עבודה לא יועיל לבטל את שם ע"ז שבה.

ברם, בירושלמי במסכת על אתר מוצגת גישה הפוכה לפיה ע"ז של נוכרי יש לה ביטול משום שהיא נאסרת מיד, ואילו ע"ז של ישראל אין לה ביטול משום שהיא נאסרת לאחר עבודה בלבד.

במה נחלקו התוספתא והירושלמי?

נראה כי לדעת התוספתא היחס שמפגין העובד כלפי הע"ז קובע את אופן ביטולה. לכן במקום בו הפסל נאסר ע"י עבודה, 'עבודה' הופכת תבטל את הע"ז שבה. אולם לדעת הירושלמי

2 נימה דומה לדברים ניתן למצוא בדברי הגמרא בדף סד. המתלבטת האם גר תושב יכול לבטל ע"ז של נוכרי, ושם מובאת שיטת ר' נחמן הסבור שבכדי לבטל ע"ז צריך להיות פולחן לה, וגר תושב שאינו פולח אינו יכול לבטל, במילים אחרות מדובר בבעיה אימננטית לביטול מדא'.

נכרי ע"י פיוס (פגיעה במראה הפסל, לדוגמה אפו של הספינקס במצרים). אלא שהבעיה הינה שבשעת הפיוס היהודי יגביה את העבודה, בכך הוא יקנה אותה וכלל נקוט בידנו כי ע"ז ברשות ישראל אינה בטלה לעולם.

נראה כי לשיטת רבא, מטרת הלכה זו הינה להרחיק ע"ז מיהודים, ולכן כל עבודה זרה שתכנס לרשות ישראל תיאסר עולמית.

להלכה נפסק כי כל ע"ז שהגיעה לרשות ישראל נאסרה עולמית. נחלקו האחרונים מה יהיה הדין במקום שבו לא הושלמה הזכייה, לדוגמה, בע"ז שנקנתה והיה קניין מעות אך לא קניין משיכה. לדעת הב"ח (יר"ד סי' קמב ס"ק ד בט"ז) במקרה זה הע"ז נאסרת עולמית ואילו לדעת הט"ז היא אינה נאסרת.

שיטת הב"ח האוסרת מקצינה את ההבנה כי התורה רצתה להרחיק את היהודי בכל דרך אפשרית מע"ז. אולם לשיטת הט"ז הדורש קניין בפועל נראה כי הבעייתיות בע"ז של ישראל אינה נובעת רק מהרחקה, אלא מבעיה אימננטית שע"ז לה יש זיקה של יהודי אינה בטלה לעולם משום הפן הבוגדני שבדבר. לא יכול להיות שיהודי בן של מלך יהיה בעליו של כלי אשר מבטא מרד בו.

לאור הסברנו בט"ז נראה כי המחלוקת בין הסוגיות אינה יסודית כפי שתאירנו לעיל. שתי הסוגיות העוסקות בביטול ע"ז של ישראל יוצאת מנקודת הנחה דומה שמדובר בבעיה אימננטית, אלא שע"פ ההסבר הראשון ישראל אינו בתורת ביטול כלל, וע"פ הסבר השני ישראל בתורת ביטול כל עוד הוא לא קונה את החפץ.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תש"ע
עורך: אביעד ביגנשטוק

בית המדרש הוירטואלי
מיסודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il
לביטול רישום לשיעור: <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>

3 התוספות בדף סד: מסביר כי הגמרא בדף מב. היא אליבא דר"ל הסבור שע"ז שנשתברה מאילה מותרת ואין צורך בביטול אנושי אלא כל פגיעה בחפצא של ע"ז מבטלתה, אולם לדעת ר"י שיש צורך בביטול אנושי אין ישראל לא יכול לבטל ע"ז של נוכרי בשום אופן גם אם מתגברים על הכנסה לרשות.